

**O‘ZBEK TILIDA SO‘Z TARTIBINING INFORMATSION
STRUKTURA BILAN BOG‘LIQLIGI: TEMA VA REMA
MUNOSABATI**

**СВЯЗЬ ПОРЯДКА СЛОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ С
ИНФОРМАЦИОННОЙ СТРУКТУРОЙ: ОТНОШЕНИЕ ТЕМЫ И
РЕМЫ**

**THE RELATIONSHIP BETWEEN WORD ORDER AND
INFORMATION STRUCTURE IN UZBEK: THEME-RHEME
RELATIONSHIP**

Muallif: Habiyaliyeva Madina Xolmurod qizi

Namangan davlat pedagogika instituti

E-mail: habiyaliyevamadina1212@gmail.com

Telefon: +998 94 355 28 27

Автор: Хабиялиева Мадина Холмурод кизи

Наманганский государственный педагогический институт

E-mail: habiyaliyevamadina1212@gmail.com

Телефон: +998 94 355 28 27

Author: Madina Xolmurod qizi Habiyaliyeva

Namangan State Pedagogical Institute

E-mail: habiyaliyevamadina1212@gmail.com

Phone: +998 94 355 28 27

ANNOTATSIYA

Maqolada o'zbek tilida so'z tartibining informatsion struktura bilan bog'liqligi tema va rema munosabati asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi o'zbek gapida so'zlarning joylashuvi faqat sintaktik tartib emas, balki axborotni taqsimlash, ma'lum va yangi ma'no qismlarini ajratish, kommunikativ urg'u berish vositasi ekanini ko'rsatishdan iborat. Maqolada tavsifiy, qiyosiy, funksional-semantik va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida odatiy SOV tartibi neytral axborot berishda faol bo'lsa, inversiya, oldinga chiqarish, takror va urg'u orqali rema ajratiladi, tema esa ko'pincha oldingi kontekst bilan bog'lanadi. Tadqiqotda tema-rema munosabatining nutqiy maqsad, matn bog'liqligi va tinglovchiga ta'sir qilishdagi vazifalari yoritildi. Maqola natijalari o'zbek sintaksisi, matn lingvistikasi, kommunikativ grammatika va akademik yozuvni o'qitishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: so'z tartibi, informatsion struktura, tema, rema, aktual bo'linish, kommunikativ urg'u, sintaksis, inversiya, kontekst, matn koherensiyasi.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется связь порядка слов в узбекском языке с информационной структурой на основе отношений темы и ремы. Цель исследования заключается в том, чтобы показать, что расположение слов в узбекском предложении является не только синтаксическим явлением, но и средством распределения информации, разграничения известного и нового содержания, а также выражения коммуникативного акцента. В работе применены описательный, сопоставительный, функционально-семантический и контекстуальный методы анализа. Результаты показывают, что нейтральный порядок SOV активно

используется при обычной передаче информации, тогда как инверсия, выдвижение компонентов, повтор и интонационное выделение служат для актуализации ремы. Тема, как правило, связывает высказывание с предшествующим контекстом. Научная значимость статьи состоит в раскрытии функциональной роли тема-рематических отношений в узбекской коммуникативной грамматике.

Ключевые слова: порядок слов, информационная структура, тема, рема, актуальное членение, коммуникативный акцент, синтаксис, инверсия, контекст, когерентность текста.

ABSTRACT

The article examines the relationship between word order and information structure in Uzbek through the interaction of theme and rheme. The purpose of the study is to demonstrate that word order in Uzbek is not only a syntactic arrangement but also a means of distributing information, separating given and new content, and marking communicative focus. Descriptive, comparative, functional-semantic, and contextual methods are used in the analysis. The findings show that the neutral SOV order is typical for unmarked information flow, whereas inversion, fronting, repetition, and emphasis are employed to highlight the rheme. The theme usually connects the utterance with the previous context and provides a basis for text coherence. The article also explains how theme-rheme relations function in oral and written communication. The results may be useful for Uzbek syntax, text linguistics, communicative grammar, translation studies, and academic writing instruction.

Keywords: word order, information structure, theme, rheme, functional sentence perspective, communicative focus, syntax, inversion, context, text coherence.

KIRISH

O'zbek tilida so'z tartibi masalasi an'anaviy grammatikada ko'proq gap bo'laklarining joylashuvi, ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi va holning tartibdagi o'rni nuqtayi nazaridan izohlanadi. Biroq zamonaviy tilshunoslikda so'z tartibi faqat formal sintaktik hodisa emas, balki nutqda axborotning qanday taqsimlanishini ko'rsatuvchi kommunikativ mexanizm sifatida ham talqin qilinadi. Gap tarkibida qaysi unsur oldin, qaysi unsur keyin kelishi ko'pincha so'zlovchining nima haqida gapirayotgani va tinglovchiga qanday yangi axborot yetkazmoqchi ekanini ko'rsatadi. Shu bois so'z tartibini informatsion struktura, ya'ni tema va rema munosabati bilan bog'lab o'rganish o'zbek tilining funksional imkoniyatlarini chuqurroq ochib beradi.

Informatsion struktura tushunchasi gapning mazmunini ma'lum va yangi axborot qismlariga ajratish bilan bog'liq. Tema odatda oldindan ma'lum, suhbat kontekstida mavjud yoki tinglovchi uchun tanish bo'lgan axborotni bildiradi. Rema esa gapning asosiy yangiligi, kommunikativ markazi, so'zlovchi yetkazmoqchi bo'lgan muhim xabarni tashkil etadi. Masalan, "Talaba maqolani yozdi" gapida umumiy neytral holatda "talaba" tema, "maqolani yozdi" esa rema sifatida talqin qilinishi mumkin. Ammo "Maqolani talaba yozdi" shaklida obyekt oldinga chiqarilganda gapning informatsion tuzilishi o'zgaradi: "maqola" oldindan muhokama qilingan predmet, "talaba" esa kim bajarganini aniqlovchi tematik markazga aylanadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, o'zbek tilida so'z tartibining kommunikativ vazifalari hamon maxsus tahlilga muhtoj. Adabiy tilda SOV tartibi nisbatan barqaror bo'lsa-da, real nutqda komponentlarning o'rin almashishi juda faol kuzatiladi. Bu o'rin almashish tasodifiy emas: u ta'kid, qarama-qarshilik, izohlash, yangilik kiritish, tinglovchi diqqatini kerakli nuqtaga yo'naltirish kabi vazifalarni bajaradi. Ayniqsa, og'zaki nutqda intonatsiya, pauza va urg'u bilan birgalikda so'z tartibi gapning pragmatik

ma'nosini kuchaytiradi. Yozma matnda esa tema-rema munosabati matnning izchilligi, bog'liqligi va fikr rivojini ta'minlaydi.

Tadqiqotning maqsadi o'zbek tilida so'z tartibining informatsion struktura bilan bog'liqligini tema va rema munosabati asosida izohlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: o'zbek tilidagi neytral va belgilangan so'z tartibi farqlarini ko'rsatish; tema va rema tushunchalarining sintaktik hamda kommunikativ asoslarini yoritish; o'rin almashish, oldinga chiqarish va inversiyaning axborot taqsimotidagi vazifasini aniqlash; badiiy, ilmiy va kundalik nutq misollarida so'z tartibining kommunikativ qiymatini izohlash; tema-rema munosabatining matn koherensiyasiga ta'sirini ko'rsatish.

Tadqiqot obyekti o'zbek tilidagi sodda gaplar va ularning nutqiy realizatsiyasidir. Tadqiqot predmeti esa gap tarkibida so'z tartibining tema va rema munosabatlarini ifodalashdagi funksional-semantik imkoniyatlaridir. Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda so'z tartibi faqat grammatik tartib sifatida emas, balki gapning informatsion markazini belgilovchi, matnning ichki izchilligini ta'minlovchi va kommunikativ ta'sirni kuchaytiruvchi vosita sifatida talqin qilinadi. Bunday yondashuv o'zbek tili sintaksisini kommunikativ grammatika mezonlari asosida o'rganishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

So'z tartibi va informatsion struktura munosabati tilshunoslikda turli nazariy yondashuvlar asosida o'rganilgan. Jahon tilshunosligida aktual bo'linish, tema-rema munosabati, kommunikativ urg'u, fokus va topik kabi tushunchalar gapning faqat grammatik emas, balki axborotiy va pragmatik tuzilishga ega ekanini asoslaydi. Hallidayning funksional grammatika talqinida gap matnning kommunikativ birligi sifatida qaraladi va unda tema fikrning boshlanish nuqtasi, rema esa mazmuniy rivojlanish qismi sifatida

izohlanadi. Lambrecht informatsion struktura masalasini soʻzlovchi va tinglovchi bilimlari oʻrtasidagi munosabat bilan bogʻlaydi. Firbasning funksional gap perspektivasi haqidagi qarashlari esa gap boʻlaklarining kommunikativ yuklamasi bir xil emasligini koʻrsatadi.

Oʻzbek tilshunosligida soʻz tartibi, gap boʻlaklari tartibi, sintaktik qurilish va matn bogʻliqligi masalalari boʻyicha muhim tadqiqotlar mavjud. Anʼanaviy grammatikalarda oʻzbek tilining odatiy soʻz tartibi ega, toʻldiruvchi, hol va kesim munosabati asosida izohlangan. Hozirgi oʻzbek adabiy tili boʻyicha tadqiqotlarda gap tarkibidagi boʻlaklar tartibi, inversiya, taʼkid va uslubiy oʻzgarishlar haqida qimmatli maʼlumotlar berilgan. Shu bilan birga, aynan informatsion struktura, yaʼni tema-rema munosabati asosida soʻz tartibining funksional tahlili alohida yondashuvni talab qiladi.

Maqolada tavsifiy tahlil, funksional-semantik tahlil, kontekstual tahlil va qiyosiy kuzatish metodlaridan foydalanildi. Tavsifiy metod soʻz tartibining odatiy va belgilangan shakllarini koʻrsatishga xizmat qildi. Funksional-semantik metod gap boʻlaklarining axborot vazifasini aniqlashda qoʻllandi. Kontekstual tahlil yordamida bir xil gapning turli nutqiy vaziyatlarda qanday tema-rematik qiymatga ega boʻlishi izohlandi. Qiyosiy kuzatish esa neytral tartib va oʻzgargan tartib oʻrtasidagi semantik-pragmatik farqlarni aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot materiali sifatida adabiy oʻzbek tilida qoʻllanadigan sodda gap modellari, kundalik muloqotga xos nutqiy birliklar, ilmiy va publitsistik uslubdagi gap qurilishlari olindi. Tahlilda sunʼiy ravishda tuzilgan grammatik modellar emas, balki oʻzbek tilining tabiiy sintaktik imkoniyatlarini aks ettiruvchi gaplar tanlandi. Har bir misolda soʻz tartibining oʻzgarishi bilan tema va rema chegarasi qanday siljishi, gapning kommunikativ markazi qayerda joylashishi va tinglovchiga yetkazilayotgan yangi axborot qanday taʼkidlanishi izohlandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida so'z tartibining asosiy neytral modeli SOV, ya'ni ega – to'ldiruvchi – kesim tartibidir. Bu tartib odatda xolis axborot yetkazishda qo'llanadi. Masalan, "O'qituvchi darsni boshladi" gapida "o'qituvchi" tema, "darsni boshladi" rema sifatida talqin qilinadi. Bunday tartibda gap tinglovchiga voqea haqida umumiy va neytral xabar beradi. Lekin gap komponentlaridan biri oldinga chiqarilsa yoki odatiy o'rindan chetga chiqsa, axborotning kommunikativ markazi o'zgaradi.

Masalan, "Darsni o'qituvchi boshladi" gapida asosiy urg'u "o'qituvchi"ga tushadi. Bu yerda "dars" oldindan ma'lum bo'lgan tema, "o'qituvchi" esa rema vazifasini bajaradi. Gapdan anglashiladigan yashirin qarama-qarshilik shuki, darsni boshqa birov emas, aynan o'qituvchi boshlagan. Demak, o'zbek tilida obyektning oldinga chiqarilishi faqat uslubiy bezak emas, balki rema markazini ajratish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Xuddi shunday, "Bugun majlisni direktor olib bordi" va "Majlisni bugun direktor olib bordi" gaplarida axborot taqsimoti turlicha bo'ladi. Birinchi gapda vaqt holi umumiy kontekstni ochsa, ikkinchi gapda "majlis" tema sifatida oldinga chiqadi va keyingi qism yangi axborotni beradi.

1-jadval. O'zbek tilida so'z tartibi va tema-rema munosabatining kommunikativ ko'rinishlari

Gap modeli	Misol	Tema	Rema va kommunikativ vazifa
Neytral SOV tartib	Talaba kitobni o'qidi.	Talaba	Kitobni o'qidi: xolis yangi axborot

ilmiy –amaliy anjuman

Obyekt oldinga chiqarilishi	Kitobni talaba o‘qidi.	Kitobni	Talaba o‘qidi: bajaruvchi rematik markaz
Vaqt holi bilan boshlanish	Kecha talaba kitobni o‘qidi.	Kecha	Voqea va bajaruvchi haqida yangi xabar
Kontrastiv tartib	Kitobni emas, maqolani talaba yozdi.	Kitob/maqola qarama-qarshiligi	Aniqlashtirish va kontrast yaratish
Kesimga urg‘u	Talaba kitobni o‘qidi, yozmadi.	Talaba kitobni	Harakat turi farqlanadi, rema kesimda

Jadvaldan ko‘rinadiki, so‘z tartibi o‘zgarishi bilan gapning sintaktik qurilishi saqlangan holda uning axborotiy qiymati o‘zgaradi. Bu holat o‘zbek tilida tartib erkinligi mutlaq emasligini, balki kommunikativ ehtiyojga bo‘ysunishini ko‘rsatadi. Gap bo‘laklarining oldinga yoki keyinga siljishi tinglovchi diqqatini ma‘lum unsurga qaratadi. Shuning uchun tema-rema munosabati so‘z tartibining ichki semantik asosini tashkil etadi.

Tema ko‘pincha oldingi kontekst bilan bog‘lanadi. Masalan, suhbatda avval “maqola” haqida gap ketgan bo‘lsa, “Maqolani Madina yozdi” gapida “maqolani” tema vazifasini bajaradi. Agar suhbatda “Madina” haqida gap ketayotgan bo‘lsa, “Madina maqolani yozdi” gapida “Madina” tema, “maqolani yozdi” rema bo‘ladi. Demak, tema va rema har doim faqat grammatik o‘rin bilan emas, balki kontekst bilan belgilanadi. Bir xil gap turli vaziyatlarda turlicha informatsion tuzilishga ega bo‘lishi mumkin.

O'zbek tilida tema-rema munosabatini ifodalashda urg'u va intonatsiya ham muhim rol o'ynaydi. Yozma nutqda bu holat ko'proq so'z tartibi, takror, ajratilgan bo'lak va tinish belgilarida ko'rinadi. Og'zaki nutqda esa pauza va ohang gapning qaysi qismi kommunikativ markaz ekanini aniqlaydi. Masalan, "Men bu kitobni o'qidim" gapida urg'u "men"ga tushsa, rema bajaruvchida bo'ladi; "bu kitobni"ga tushsa, rema obyektida; "o'qidim"ga tushsa, rema harakatning bajarilganligida namoyon bo'ladi.

So'z tartibining informatsion struktura bilan bog'liqligi matn koherensiyasini ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega. Matnda avvalgi gapning remasi keyingi gapda tema bo'lib kelishi mumkin. Masalan: "Talaba ilmiy maqola yozdi. Maqola mavzusi so'z tartibining informatsion struktura bilan bog'liqligiga bag'ishlandi." Bu yerda birinchi gapdagi "ilmiy maqola" keyingi gapda tema vazifasini bajaradi. Natijada matnda fikr izchil rivojlanadi. Agar tema-rema zanjiri buzilsa, matnning mantiqiy bog'liqligi susayadi.

O'zbek tilidagi so'z tartibi kommunikativ vazifa bajarishda uslubiy maqsadlar bilan ham bog'liq. Badiiy matnda inversiya qahramon nutqini individuallashtirish, emotsional holatni kuchaytirish yoki muallif diqqatini muhim detalga qaratish uchun ishlatiladi. Ilmiy matnda esa odatda izchil va neytral tartib afzal ko'riladi, chunki bunday tartib ma'lumotni aniq va mantiqli yetkazishga xizmat qiladi. Publitsistik matnda esa rema ko'pincha sarlavha yoki gap boshiga chiqarilib, o'quvchi diqqatini tortish strategiyasi sifatida qo'llanadi.

Tahlil asosida aytish mumkinki, o'zbek tilida so'z tartibi uch asosiy vazifani bajaradi: grammatik munosabatlarni tartibga soladi, axborotni tema va rema qismlariga ajratadi, kommunikativ ta'sirni kuchaytiradi. Shu bois so'z tartibini faqat formal sintaktik sxema sifatida o'rganish yetarli emas. Uni

kontekst, nutq vaziyati, matn izchilligi, tinglovchi bilimlari va soʻzlovchi maqsadi bilan bogʻliq holda tahlil qilish zarur.

XULOSA

Oʻzbek tilida soʻz tartibi informatsion struktura bilan uzviy bogʻliq boʻlib, gap tarkibidagi tema va rema munosabatini yuzaga chiqaruvchi muhim vositalardan biridir. Neytral SOV tartibi xolis axborot uzatishda faol qoʻllansa, inversiya, oldinga chiqarish, kontrastiv joylashuv va urgʻu gapning kommunikativ markazini ajratishga xizmat qiladi. Tema odatda oldindan maʼlum boʻlgan yoki kontekstda mavjud axborotni bildiradi, rema esa tinglovchiga yetkazilayotgan yangi va muhim xabarni ifodalaydi.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, oʻzbek tilida soʻz tartibi oʻzgarishi koʻpincha grammatik zaruratdan emas, balki kommunikativ ehtiyojdan kelib chiqadi. Bir xil leksik tarkibga ega gaplarda soʻzlarning oʻrin almashishi natijasida taʼkid, kontrast, aniqlashtirish, yangilik kiritish va matn bogʻliqligini taʼminlash kabi vazifalar yuzaga chiqadi. Bu esa oʻzbek tilining informatsion struktura ifodalash imkoniyatlari keng ekanini koʻrsatadi.

Maqolada keltirilgan kuzatishlar oʻzbek tili sintaksisini kommunikativ-funksional yondashuv asosida oʻrganish zarurligini tasdiqlaydi. Soʻz tartibi, tema va rema munosabatini chuqur tahlil qilish matn lingvistikasi, nutq madaniyati, tarjima amaliyoti va oʻzbek tilini oʻqitish jarayoni uchun muhim nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega. Kelgusida bu mavzuni korpus materiallari, badiiy matnlar va ogʻzaki nutq yozuvlari asosida kengroq tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – 416 b.

2. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 248 b.
3. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992. – 96 b.
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 286 b.
5. Yo‘ldoshev B. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Samarqand: SamDU nashri, 2008. – 144 b.
6. Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 176 b.
7. Halliday M. A. K., Matthiessen C. M. I. M. An Introduction to Functional Grammar. – London: Arnold, 2004. – 689 p.
8. Lambrecht K. Information Structure and Sentence Form: Topic, Focus, and the Mental Representations of Discourse Referents. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 388 p.
9. Firbas J. Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 239 p.
10. Chafe W. Discourse, Consciousness, and Time. – Chicago: University of Chicago Press, 1994. – 327 p.
11. Dik S. C. The Theory of Functional Grammar. Part 1. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1997. – 509 p.
12. Vallduví E. The Informational Component. – New York: Garland, 1992. – 253 p.
13. Erteschik-Shir N. Information Structure: The Syntax-Discourse Interface. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 246 p.

14. Prince E. F. Toward a Taxonomy of Given-New Information // Radical Pragmatics. – New York: Academic Press, 1981. – P. 223–255.
15. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1968. – 519 p.